

Н.М.Колісниченко

кандидат наук з державного управління, доцент,
докторант Одеського регіонального інституту
державного управління Національної академії
державного управління при Президенті України

УДК 351/354

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ КАНАЛ РЕКРУТУВАННЯ ТА ПІДГОТОВКИ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізується діяльність політичних партій в контексті рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності до обіймання посад у законодавчих органах та уряді. Розглядається історія підготовки партійців радянських часів. Аналізується надання підготовки партіями щодо її цілей та методів..

В статье анализируется деятельность политических партий в контексте рекрутирования и подготовки субъектов политической деятельности для занятия должностей в законодательных органах и правительстве. Рассматривается история подготовки партийцев советских времен. Анализируется осуществление подготовки партиями по поводу их целей и методов.

In the article the political parties' activity in the context of recruiting and training of political activity subjects before occupying positions in legislative bodies and government is analyzed. The history of party members during the Soviet times is researched. The provision of training regarding its objectives and methods is analyzed.

Світовий досвід свідчить, що політичні партії можуть виступати інституціями рекрутування і формування політичної еліти (наприклад, висунання партією президента в США), інструментом рекрутування професійних політиків із лав бюрократів (практика Німеччини), підготовки в своїх лавах професійних суб'єктів політичної діяльності.

В радянський час партійність, зазвичай, була обов'язковим критерієм для зайняття відповідальної посади в державі. Натомість, вступ у партію був лише першим кроком на шляху до цього, а далі вступали в дію багато-чисельні обставини, вимоги часу.

На сьогодні партії, як корпорації професійних політиків, формують особливу сферу в політиці України — сферу публічної політики, де політичні партії виступають одними з головних діючих суб'єктів. Їхня роль актуалізується у зв'язку із тим, що в Україні обіймання вищої керівної посади в державі відбувається шляхом обрання у представницькі органи влади згідно пропорційної системи виборчого процесу за партійними списками.

Участь у політичних партіях стає для багатьох її членів стартовою точкою для обіймання посад в законодавчих органах та уряді. Діяльність політичних партій, з огляду на це, можна визначити завданнями підвищення професійного рівня суб'єктів політичної діяльності, що, у свою чергу, сприяє ефективному проведенню виборчих кампаній; спроможності створювати партійні блоки і коаліції задля реалізації політичних рішень.

Метою даної статті є аналіз діяльності політичних партій в контексті рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності до обіймання посад на вершині політичної ієрархії.

Вітчизняні та російські вчені на сьогодні видали цілий комплекс праць, в яких, на

основі архівних джерел радянської доби досліджуються процеси зародження, становлення та функціонування Комуністичної партії СРСР та соціалістичного табору, становлення багатопартійної системи в незалежній Україні.

Наукові розробки стосовно місця політичних партій в системі політико-адміністративних відносин, питання розвитку політичних партій в Україні, дослідження специфіки державно-владних відносин з огляду на реалізацію партіями своїх функцій розпочалися приблизно в 1930-1940-і рр. До числа перших дослідників цієї теми належать: Е. Пейдж, О. Проник, Д. Путнам, О. Гарань, В. Кремень, І. Кресіна, В. Литвин, Є. Перегуда, С. Рябов., В. Корженко, О. Мельник, В. Ребкала, А. Пойченко.

Питаннями формування та розвитку політичної (державно-політичної, адміністративно-політичної) еліти займалися такі вчені, як: В. Бебик [1], М. Пірен [2], І. Шкурат [3], О. Якубовський [4] та інші. Безпосередньо питаннями добору та освітньо-фахової підготовки й виховання партійної номенклатури займалися М. Дорошко [5], В. Ковальчук [6], А. Черненко та Н. Бикова [7]; формуванням радянської партійної номенклатури — К. Балабанов [8], О. Воронько [9], І. Кожукало [10]; комсомольської молоді — М. Готун [11].

Натомість проблема підготовки керівних кадрів в межах партійних структур залишається все ще малодослідженою.

Не дивлячись на дослідження проблеми особистісно-професійного розвитку представників політичної еліти, проблема підготовки суб'єктів політичної діяльності в контексті реалізації функцій партійної організації не розглядалася.

До числа основних інституційних каналів рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності до обіймання ними посад в законодавчих органах та уряді можна віднести: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, армію, політичні партії. Домінування того або іншого каналу обумовлено історичними традиціями політичного розвитку тієї чи іншої країни, особливостями політичного режиму тощо.

Спеціальна підготовка суб'єктів політичної діяльності в партійних школах має свою історію. Вона існувала з часів заснування більшовиками партійної школи в Лонжюмо (містечко під Парижем). Це був перший навчальний заклад для підготовки партійних кадрів із представників групи робітників [7]. Школа була створена більшовиками під керівництвом В. І. Леніна навесні 1911 р. [12]. Слухачі школи відбиралися місцевими партійними організаціями в Росії й затверджувалися мандатною комісією й загальними зборами комітету школи в Лонжюмо, сформованого за рішенням Січневого пленуму ЦК РСДРП в 1910 р. Ідейним керівником школи й провідним лектором був В. Ленін [13] — він читав лекції (курси з політичної економії, аграрного питання, теорії й практики соціалізму в Росії, про матеріалістичне розуміння історії), робив доповіді про сучасний момент і положення справ у партії, проводив заняття про “Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса й Ф. Енгельса. Після завершення занять слухачі виїжджали на нелегальну партійну роботу в Росію. Ленінська школа в Лонжюмо стала попередницею майбутніх більшовицьких партійних шкіл (райдпартшкіл I та II ступенів) і комуністичних університетів: Комуністичного університету ім. Свердлова, який створюється в 1918 р.; комуністичного університету ім. Артема, який функціонував в період з 1922 р. по 1928 рр.; Вищої партійної школи, яку було відкрито в 1939 р.

Вища партійна школа до розпаду Радянського Союзу, коли державна й партійна ієрархія були об'єднані, була головною інституцією підготовки й перепідготовки не тільки представників партійного і державного апарату, але й працівників основних засобів масової інформації. Підготовка велася дійсно в режимі “ручної роботи”, а не конвеєру [2]. На одного викладача припадало в середньому лише 6 слухачів школи. Загальна кількість слухачів, як правило, не перевищувала 800 чоловік (термін навчання — 2 роки). У масштабах Радянського Союзу це була невелика цифра.

З 1921 р. вище керівництво КПРС отримувало підготовку на Вищих повторних курсах з перепідготовки відповідальних працівників (Вищих марксистських курсах), які функціонували при Центральній (Вищій) партійній школі. Випускники курсів направлялися на керівну роботу до вищих партійно-державних структур. 27 липня 1923 р. політбюро ЦК КП(б) У ухвалило рішення “приймати на курси виключно працівників, яких після закінчення курсів передбачалося висунути на більш відповідальну роботу або тих, хто має великий практичний стаж роботи, але яким в роботі заважає слабка грамотність і відсутність теоретичної підготовки” [5, с. 166-167].

З 1947 р. існувала спеціальна аспірантура, яка готувала номенклатурних кандидатів наук: Академія суспільних наук при ЦК КПРС. Аспіранти зараховувалися рішенням

Секретаріату ЦК КПРС згідно направлення ЦК національних компартій, обкомів і крайкомів партії. За радянських часів кількість високо-посадовців з науковими ступенями складала 63 % апарату ЦК, а в ЦК національних компартій цифра була ще вищою — 73 %.

Як і в СРСР, при ЦК комуністичних і робітничих партій країн соціалістичного табору створювалися спеціальні інститути й вищі партійні школи з питань історії комуністичного й робітничого рухів.

У порівнянні із радянськими часами, на сьогодні ситуація змінюється. На сучасному етапі процес становлення системи підготовки політиків можна визначити через дію таких чинників як-от:

- підвищення професійного рівня політичної еліти;
- підвищення ролі політичних партій в прийнятті політичних рішень;
- здатність ефективного проведення виборчої кампанії та досягнення консенсусу при формуванні влади;

- спроможність створювати партійні блоки і коаліції;
- здатність ефективно реалізації політичних рішень.

У зв'язку з цим, у літературі часто піднімається питання про професійну придатність партійних висуваних і рівень їхньої підготовки. Отже, функція підготовки членів в межах партійної організації стає на сьогодні актуальною.

На відміну від багатьох інших функцій партій, які зникли з огляду на історичний розвиток та виклики нового часу (наприклад, політико-освітня і просвітницька функції та функції, які передаються професіоналам-експертам, а саме юристам (розробка законів), інститутам масової комунікації (інформування), фірмам PR (трансляція), мозковим центрам (генерування ідей, їх аргументування, організація дискусій і пропозиція конкретних рішень) [14]) підготовка та її види модернізується, набуває міжнародного рівня.

М. Катон виокремлює такі чотири основні функції політичних партій в сучасному демократичному суспільстві [15]:

1. Розвиток послідовної політики та урядових програм (функція вираження інтересу).
2. Виявлення потреб суспільства та узагальнення їх (функція об'єднання інтересів).
3. Рекрутування, відбір та підготовка членів партії для обіймання посад в законодавчих органах та уряді.
4. Контроль за урядом.

Перші три функції формують основу для основних ролей політичних партій в політичному процесі: формування уряду або опозиції. Четверта функція залежить від типу політичної системи.

Таблиця 1.

Функції політичних партій в уряді та опозиції

Суб'єкти реалізації функцій	Функції політичних партій		
	Вираження інтересу	Об'єднання інтересу	Рекрутинг та підготовка
Уряд	Реалізація політики	Постійна підтримка уряду	Заповнення урядових посад
Опозиція	Розробка альтернатив	Отримання підтримки заради змін	Формування когорт компетентних політиків

Отже, серед інших функцій партій називається функція рекрутування, відбору та підготовки членів.

Рекрутування та відбір. Саме партії виконували й продовжують виконувати і на сьогодні роль стартового пункту кар'єри своїх членів. В Німеччині, Великобританії, Франції, Італії, Австрії та інших європейських країнах саме партії з їхніми системами просування виступають найважливішим механізмом рекрутування членів парламентів [16].

На сьогодні, особливо після прийняття пропорційної системи виборів в Україні, посилилась партизація органів влади. Партії оновили процедури формування списків за такими моделями [17]: теоретичний підхід, коли в перші ряди включаються відомі

постаті; клановий підхід, коли запрошуються знайомі і родичі; фінансовий підхід, за якого в список включаються фінансово заможні особи.

Підготовка. Підготовка є складовою соціально-політичної роботи партій, а саме — виховання кадрів суб'єктів політичної діяльності різних рівнів. Тобто, займаючись соціально-політичною роботою, партійні кадри водночас виховуються.

Щодо підготовки кадрів в межах партійної діяльності можна виділити два її параметри: цілі підготовки та форми її надання. В таблиці 2 представлено п'ять цілей та п'ять методів надання підготовки.

Внутріпартійна підготовка спрямована перш за все на вдосконалення виборчої кампанії. Вона реалізується партійцями та спеціалістами-консультантами, які розкривають специфічні аспекти кампанії, такі, як-от: розробка виборчої стратегії, послань, цілі голосування, реклама та післявиборча діяльність. Зовнішня допомога в організації та проведенні виборів реалізується переважно організаціями-прибічниками партії, тому що зазначена інформація не може передаватися конкуруючим партіям, крім загальної вступної сесії з питань виборчих комунікацій.

Таблиця 2.

Матриця надання підготовки партіями щодо її цілей та методів

Методи	Цілі				
	Внутріпартійна організація	Міжпартійні відносини	Партії та суспільство	Партійне регулювання	Міжнародне партійне співробітництво
Побудова спроможностей					
Діалог					
Знання					
Консультавання					
Пряма фінансова допомога					

Підготовка також охоплює такі аспекти внутрішнього функціонування партій, наприклад: ефективні внутрішні комунікації, ведення фінансів, фандрейзинг, формування робочої структури партії, співпраця зі ЗМІ, рекрутування членів та відносини між партійцями.

Дещо відрізняється, натомість має важливу роль підготовка в розробці політики (як правило, із запрошенням зовнішніх фахівців із-за її новачності). Так як в минулому партії молодих демократій характеризувалися недостатньою спроможністю розробки програмної платформи, що мало свої наслідки після приходу партії до влади, на сьогодні формуванню політики приділяється значна увага.

Підготовка може реалізуватися також в умовах стабільних міжпартійних відносин, коли партії діють в умовах здорової конкуренції за ідеї та політики, досягаючи при цьому, щонайменше, мінімального рівня консенсусу. Роль такої підготовки актуалізується в конфліктних суспільствах, так як демократія може функціонувати належним чином, якщо політичні конкуренти, незважаючи на предмет своєї дискусії, розмовляють один із одним в цивільній манері.

Найбільшого ефекту така підготовка досягає, коли суб'єктами взаємодії виступають представники не тільки різних партій, але й різних партій із різних країн: так званими новими і розвинутими старими демократіями. В такому випадку відбувається взаємонавчання — країна молодій демократії вчиться як демократія реалізується на практиці, країна старої демократії отримує широкий спектр розуміння ситуації та труднощів, з якими стикаються країни, що розвиваються. Зазначимо також, що на сьогодні все більше практикується взаємодія партій молодих демократій, які обмінюються аналогічним досвідом розвитку.

Партії та суспільство включає навчальну діяльність, метою якої є зростання участі жінок, молоді та меншин в політичних партіях. За останні роки кількість таких програм та проектів значно збільшилася.

Підготовка в межах *партійного регулювання* спрямована на побудову сприятливих умов діяльності партій: партійна реєстрація, партійні вимоги (партійна лояльність), фінансування партій, тощо.

Останньою сферою реалізації підготовки є *міжнародний партійний метарівень* співпраці аналогічних партій між собою (аналогічна назва, ідеологія), з міжнародними організаціями. Згідно ст. 113 “Міжнародна діяльність політичних партій” Закону України “Про політичні партії в Україні” [18] політичні партії можуть підтримувати зв’язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, укладати угоди про співробітництво і здійснювати інші заходи, які не суперечать законам і міжнародним угодам України. Міжнародна співпраця, зокрема, базується на підході “підготовка тренера” (“train the trainer” — ТТ) по навчанню місцевих представників, які надалі розповсюджуватимуть інформацію. Наприклад, щодо підготовки з питань виборчої кампанії, у західній практиці поширеним є досвід використання інструменту BRIDGE — “Building Resources in Democracy, Governance and Elections” (побудова ресурсів демократії, врядування та виборів). Цей інструмент використовують такі організації, як-от: IDEA (Міжнародний інститут демократії та допомоги в виборах — International Institute for Democracy and Electoral Assistance), відділ ООН з допомоги в виборах (the United Nations Electoral Assistance Division), UNDP (ПРООН), тощо. Хоча тематика та цільові групи допомоги партіям відрізняються від суті виборчого контексту, інструмент BRIDGE виступає як модель побудови спроможності в інших сферах розбудови демократії.

В дійсності більшість видів підготовки є взаємопов’язаними (поєднують більше ніж одну категорію). Наприклад, навчальні курси для членів партії можуть одночасно сприяти внутрішній організаційній спроможності партій та допомагати в міжпартійному діалозі.

Підготовка може реалізуватися різними шляхами. Найбільш загальними є організація: навчальних сесій (семінарів), конференцій та семінарів, взаємо-обмінів (візитів), індивідуальних консультацій та прямих цільових грантів (фінансової допомоги).

Як і у випадку з методами, важко актуалізувати якийсь один вид підготовки. В дослідженні Дж. Ван Верша та Дж. де Зееува [19] зазначено, що фонди європейських партій витрачають 56 % загального бюджету на навчальні програми (підготовку), 14 % — на консультування та технічну допомогу, 12 % — на конференції та семінари.

Побудова спроможностей є найбільш важливим методом, натомість тематика та формат організації й проведення навчальної діяльності щодо досягнення цієї мети значним чином відрізняються, наприклад, фандрейзинг, методи проведення кампаній та розвиток лідерства. Часто, підготовка реалізується зарубіжними (міжнародними) консультантами. Натомість, вони потребують високої оплати своєї роботи; крім того, їм часто бракує знань специфічного національного контексту.

Навчальні семінари також передбачають залучення консультантів та експертів, спрямовані, перш за все, на обмін думками та досвідом. Це сфера *діалогу*. Наприклад, партійці з інших країн, які мають досвід з вирішення аналогічних проблем, можуть бути запрошені поділитися своїми знаннями. Семінари (як робота робочих груп) збирають разом партійців на обговорення питань спільного інтересу, наприклад, кодекси поведінки, проблеми партійного регулювання. Навчальні візити та візити взаємо-обміну є популярним інструментом діалогу. Делегація представників партії країни старої демократії відвідує партнера нової демократії (країну чи групу осіб), з метою ініціювання діалогу.

Різноманітні вітчизняні та зарубіжні “агенти знань” (окремі фахівці, професійні мережі та асоціації, мозкові центри, науково-дослідні агенції) пропонують для вільного користування широкий спектр ресурсів *знань* та аналітичних матеріалів з проблем, які мають відношення до партійної діяльності. Навчальні підручники, доповіді-огляди, база даних та інтерактивні он-лайнівські матеріали пропонуються партійцям-практикам. Адаптовані наукові розробки презентуються в доступному, зрозумілому форматі. Такий підхід є важливим, так як країнам нових демократій часто бракує знань в деяких сферах (галузях, напрямках, підходах, трактуванні феноменів, тощо).

Підготовка також може реалізуватися у вигляді *політичного консультування* (або індивідуального консультування) для партійних організацій чи партійних лідерів, які, наприклад, потребують експертних знань із специфічної тематики. Ті, хто надає

такий вид підготовки можуть відповідним чином впливати на формування порядку денного, діяльності (або окремих специфічних дій) партії.

На кінець, *пряма фінансова допомога* на проведення специфічних заходів, організованих партіями, наприклад, конвенцій.

Крім зазначених видів, важливо розрізняти види підготовки за:

— *терміном її надання*. Наприклад, фонди німецьких політичних партій мають своїх “польових представників” майже в усіх країнах, де існують аналогічні партії і встановлюють довготривалі відносини зі своїми партнерами в цих країнах, сприяючи в організації навчальної (і такої, що доповнює її) діяльності. Деякі програми реалізуються вже десятиріччями;

— *рівнем*, на якому реалізується підготовка (рівень регіону, країни, міжнародний рівень).

Навіть із короткого огляду організації підготовки партіями (і для партій) можна визначити декілька її слабких сторін: їй бракує системної методології; вона є контекстуально невідповідною; слабким є оцінювання результатів реалізації підготовки.

Перший недолік означає, що на сьогодні відсутні загальні положення щодо того, чого має досягати підготовка та як навчальні програми повинні реалізуватися. Це, звичайно, не означає, що немає успішних програм. Натомість, необхідною є розробка загальних положень щодо їх підготовки та реалізації.

Другий недолік пов'язаний із фактом, що міжнародні фахівці, які надають допомогу в підготовці партійних кадрів, схильні до застосування тих рішень, які успішно реалізувалися в їхніх країнах, а ті, хто її отримує — копіювати досвід інших країн. Звичайно, випадки і ситуації відрізняються і якщо планується, що підготовка буде ефективною, її необхідно реалізувати з огляду на кожен конкретний специфічний контекст. Так як партії функціонують в складаному середовищі, зазнають впливу політичних, соціальних, культурних та історичних чинників, їх необхідно брати до уваги. В цьому випадку необхідною є, знову ж таки, розробка загальних положень реалізації підготовки.

Як у будь-якому навчальному процесі, важливим є оцінювання його результатів. Деякі провайдери підготовки для партійців проводять часткове оцінювання, яке не є системним. Необхідно, щоб його здійснював внутрішній персонал партії, а результати оцінювання не розповсюджувалися поза партійною структурою. Відсутність основного на стандартах, постійного оцінювання утруднює визначення впливу підготовки на вдосконалення як діяльності партії загалом так і її складу зокрема. Національний демократичний інститут міжнародних справ США (NDI — National Democratic Institute for International Affairs) постійно оновлює посібник з питань допомоги партіям [20], в якому описує основні елементи планування та оцінки програм підготовки партіями. Щодо індикаторів оцінювання посібник орієнтується на підготовку (навчальні сесії) та рекомендує проводити опитування учасників цих сесій. Натомість, зазначимо, що, незважаючи на важливість такої методики, для практиків політичної діяльності важливо володіти методами визначення потреб.

Існує також дилема щодо того, кого використовувати в навчальних програмах в якості експертів (викладачів, інструкторів, модераторів) — міжнародних експертів з недостатніми знаннями місцевого контексту чи місцевих тренерів з малим досвідом і знанням предмету.

Діяльність партій по досягненню та реалізації відповідного статусу в системі державної влади включає підготовку, участь та забезпечення перемоги у виборах; можливості реалізації політичної програми партії у складі коаліції чи опозиції; вплив на діяльність урядових структур через кадрову політику. Виконання зазначених завдань актуалізує необхідність відповідної підготовки членів партійних організацій, яка може реалізуватися на внутріпартійному, міжпартійному та міжнародному рівнях у формі побудови спроможностей, діалогу, формування та розвитку знань, консультування, прямої фінансової допомоги на організацію навчальних заходів. Зазначена проблемна сфера є малодослідженою, тому потребує подальших наукових розробок.

Список використаних джерел

1. *Бебик В.* Державно-політична еліта України: проблеми і перспективи самоорганізації / В. Бебик // Командор. — 1997. — № 3-4. — С. 2-5.
2. *Пірен М.* Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М. Пірен // Вісник Української академії державного управління. — 2001. — № 1. — С. 242-250.

3. Шкурат І. Роль виборів у формуванні національної і регіональних еліт / І. Шкурат // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України. — Одеський філіал. — Випуск II. — Одеса : Аспропринт, 1999. — С. 111-118.
4. Якубовський О. Регіональна політико-адміністративна еліта: досвід та актуальні проблеми методології досліджень / О. Якубовський // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України. — Одеський філіал. — Випуск II. — Одеса : Аспропринт, 1999. — С. 15-23.
5. Дорошко М. Освітньо-фахова підготовка та виховання партійно-радянської номенклатури УСРР в 1920-ті — на початку 1930-х років / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — № 14. — С. 165-173.
6. Ковальчук В. П. Підготовка партійних кадрів у ленінській школі в Лонжюмо та їх діяльність на Україні / В. П. Ковальчук // Український історичний журнал. — 1987. — № 6. — С. 65-71.
7. Черненко А. М., Бикова Н. М. Підготовка кадрів у партійних навчальних закладах УСРР (1921-1925 рр.) / А. М. Черненко, Н. М. Бикова // Український історичний журнал. — 1988. — № 9. — С. 50-60.
8. Балабанов К. В. Вдосконалення системи комсомольського політичного навчання (1966-1975 рр.) / К. В. Балабанов // Український історичний журнал. — 1987. — № 7. — С. 72-79.
9. Воронько О. А. Розвиток системи навчання комсомольських кадрів та підвищення його ефективності в республіці (друга половина 60-х — початок 70-х рр.) / О. А. Воронько // Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 42-51.
10. Кожукало І. П. Підготовка і перепідготовка керівних партійних і радянських кадрів у 1946-1958 рр. / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. — 1977. — № 2. — С. 77-85.
11. Готун М. Ю. Партійне керівництво добором, розстановкою і навчанням комсомольських кадрів (1966-1971 рр.) / М. Ю. Готун // Український історичний журнал. — 1978. — № 2. — С. 82-90.
12. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. [5 изд.] — т. 20. — С. 294, 484-486.
13. Нелидов Н., Барчугов П. Ленинская школа в Лонжюмо / Н. Нелидов, П. Барчугов. — М. : Политиздат, 1967. — 78 с.
14. Дацюк С. Партії: реальність і перспективи (про реорганізацію партій в Україні) / С. Дацюк [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.uis.kiev.ua/discussion/parties.html>.
15. Satyn M. Effective Party Assistance. Stronger Parties for Better Democracy. Policy Paper. — November 2007. — International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2007. — р. 7.
16. Parliamentary Representation in Europe 1848-2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries. — Edited by Best H., Cotta M. — Oxford Press, 2000. — 568 p.
17. Балабан Р. Перспективи розвитку сучасних політичних сил в Україні / Р. Балабан [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=477>.
18. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р., № 2365-III // ВВР. — 2001. — № 23. — Ст. 118.
19. van Wersch J., de Zeeuw J. Mapping European democracy assistance: Tracing the activities and financial flows of political foundations. Working Paper 36. — The Hague : Clingendael, 2005. — 61 p.
20. A guide to political party development. Report. — Washington : National Democratic [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.ndi.org/files/2297_handbook_PoliticalPartyDev_pdfen_041108.pdf.

Рекомендовано до друку кафедрою європейської інтеграції
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
(протокол № 11 від 26 березня 2009 року)

Надійшла до редакції 20.04.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

